

Світлана Петькун

МОВА ЯК ІНТЕГРАТОР СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті досліджується проблема впливу мови на сфери соціального буття. Переважна більшість першочергових завдань, які постають перед суспільством, є невіддільними від успіхів у вирішенні питань, що перебувають у мовній площині.

Ключові слова: культурна ідентичність, національна культура, історичний поступ, національна мова, етнос, глобалізаційний простір, соціокультурна діяльність, суспільство, цивілізація.

Svitlana Pet'kun. Language as an integrator of social and cultural space in a globalizing. The article examines the problem of the influence of language in all spheres of social life. The vast majority of the primary tasks facing society are inseparable from success in dealing with issues that are in the linguistic plane.

Key words: cultural identity, national culture, historical progress, the national language, ethnicity, globalization space, social and cultural activities, society, civilization

Постановка проблеми. Гостра потреба подолання Україною нинішньої розмитості національної, релігійної та культурної ідентичності, поза чим унеможлиблюється адекватний сучасним цивілізаційним викликам подальший історичний поступ нашого народу, не просто актуалізує проблему національної мови, а висуває її на перший план, робить беззаперечним імперативом сучасних наукових розвідок у царині суспільного простору. Варто уваги, природна функція національної мови – бути найуніверсальнішою формою вираження буття та єднання всіх громадян і верств суспільства [1, с. 128] – чи не найпереконливіше виявилася саме на теренах нашої Вітчизни.

В Україні, де населення пережило період жорсткої мовно-культурної асиміляції, де народ тривалий час не лише зросійщували, полонізували, а й мадяризували, румунізували, чехізували, мова ніколи не зводилася виключно до засобу буденного спілкування чи навіть способу фіксації здобутків культури. Всупереч поширеним стереотипним уявленням щодо її (мови) місця і ролі в житті українського народу, вона, торкаючись найглибших пластів колективної психології, не тільки сприяла збереженню головних ознак суспільного світогляду, але й слугувала піднесенню національної самосвідомості, виступала чи не найважливішою ідентифікаційною груповою ознакою, свідченням зрілості народу, а сьогодні й виявом його національно-державницької самовизначеності.

Мета статті: Показати й наголосити на важливості мовного питання в українському суспільстві, що саме мова визначає цивілізаційний статус України та єдність держави.

Як відомо, будучи специфічним буттям, що переважно формує свідомість, мова концентрує в собі ті смисли і значення, які віднаходить і стверджує у світі людина. Понад те, як безпосереднє «оточення» свідомості, мова активно впливає на неї змістом і своєю внутрішньою спрямованістю. Адже притаманне тому чи іншому етносу сприйняття світу обов'язково відбивається у лексичних і навіть синтаксичних особливостях його мови. Етимологічний аналіз виявляє сліди картини світу майже в кожному народному слові, а це свідчить про те, що саме мова є основою самовизначення людини. Згідно з О. Потебнею, у слові представлено всю міфологію та світогляд народу. Так, слово «люлька» в українській мові асоціюється й з образом Ладо – бога веселоців, і позначенням коханої людини: жінка («лалана») або батька («лелька» у гуцулів), і вказівкою на колиску тощо. Як сакральний феномен, мова інтегрує всі ланки суспільства в єдине ціле, визначає характер і долю народу. Тож не дивно, що будь-яка держава з усіма її економічними, політичними, ідеологічними структурами починається з національної мови, котра виступає основою духовності, культури, націо-

нальної моралі, самоідентифікації, ментальності як способу мислення, що збігається зі способом життя. Як відомо, у всьому світі суворо дотримуються правила: щоб натуралізуватися в країні, найперше необхідно скласти іспит державної мови. Мабуть тому, як свідчить історичний досвід, більшість етносів не тільки свідомо, але й на рівні підсвідомого негативно ставляться до мовних запозичень, особливо тоді, коли їм нав'язують їх силою. Історичне буття українського народу досить переконливо доводить це твердження. «Меч духовний», слова в українському соціумі, як стверджував Лазар Баранович, мали більшу ефективність, ніж навіть козацька шабля. Сила слова, красномовство завжди виступали тією силою, котра спроможна була підпорядкувати собі навіть незламний козацький дух. Військо Запорізьке, яке ще за часів Сагайдачного було приписане до Києво-Могилянського братства, саме в цьому духовному таборі насичувало свої військові чесноти морально-релігійними та культурними діяннями. На думку відомого українського філософа С. Кримського, образ слова як духовної зброї набуває в цей історичний період архетипічного значення, асоціюючись з духовною батьківщиною рідної мови [2].

Переважає більшість фахівців вважають, що і на нинішньому етапі розбудови України найвагомий вплив на ментальність народу, його свідомість справляє саме мова, з властивими їй образами, символами, поведінковими настановами. Залишаючись, за словами О. Потебні, найтривкішим феноменом спадкоємності поколінь і традицій, мірою морального, духовного, естетичного і психічного розвитку як окремої людини, так і суспільства, нації, – мова виконує функцію основи формування та утвердження такої світоглядної, політико-ідеологічної системи координат, яка уможливорює не тільки внутрішню комунікацію, а й сприйняття вселюдського, загальноцивілізаційного через призму власної національної культури.

Саме наявність мови, що найповніше виявляється в соціальній виразності індивіда, етносу в цілому як складової частини народу, пом'якшує жорсткі й невідворотні глобалізаційні тенденції, які переконливо підтверджують,

що відродження етнічної самосвідомості в сучасних умовах йде паралельно процесу асиміляції. Адже, як відомо, загальнолюдське не існує поза межами нації, яка, залучаючи людину до людства, акумулює його досвід у своїй специфічній практиці. Отже, є всі підстави стверджувати, що загальнолюдське перебуває всередині нації, всередині тієї соціокультурної діяльності, яка може набувати універсального значення без втрати своєї національної ідентифікації. Запобігає зазначеній втраті передусім мова, мовна свідомість народу, яка, будучи формою самовираження народу, його цивілізаційного увиразнення, самим фактом свого існування неспростовно доводить, що попри все посилення глобальної взаємозалежності людської спільноти світ був, є і буде багатоманітним, а існування безлічі людей на планеті, як і за попередніх часів, буде нерозривно пов'язане з поняттями національної культури і чітких національних орієнтирів у всіх сферах життя. Отже, мова і надалі залишатиметься візитною карткою держав, переважна більшість яких побудована в Європі за національним принципом. Це твердження цілком відповідає реаліям українського етносу, який має велику історію, що визначає його як специфічно український авторитет людства.

Зрозуміло, що від фактичного реального стану української мови, особливостей її функціонування в нашому соціокультурному просторі, а значить, від домінування чи не домінування в Україні українського менталітету, національної самосвідомості як основи національної ідентичності багато в чому визначатимуться і особливості просування нашого народу в напрямі постіндустріального, інформаційного розвитку, і особливості досягнення симфонії національної культури й постмодерної орієнтації світу. Отже, розглядаючи перспективи входження України в європейські та світові структури, слід зосередити увагу не тільки і не стільки на таких вітчизняних ресурсах інтеграції в сучасний глобалізаційний простір, як потенціал академічної і галузевої науки, освіти, космічних технологій, авіа- та кораблебудування, кваліфікована робоча сила (важливість цих складових незаперечна), а насамперед на особливостях вітчизняного «Я».

У цьому розумінні акцент робиться на тому, що є не тільки етнос як державне утворення, а існує етнос як внутрішнє утворення, тобто те, що проходить крізь нашу особистість, і те, що є підставою наших суспільних колективних уявлень. Іншими словами, йдеться передовсім про те, як і наскільки адекватно соціальні процеси переводяться сучасною українською людиною через внутрішню соціальність, а отже, наскільки ця людина є самостійною, вільною особою, наскільки її громадянський, державницький, навіть україноцентричний, в кращому розумінні цього слова, дух визначає особливості її внутрішнього світу, національної самобутності загалом. Чи усвідомлює конкретна людина та її достойники, що сучасний стан так званого «етнічного спокою», коли її ідентичності не загрожують (явно, а не приховано) якісь зовнішні чинники, не дає жодних підстав вважати, що її власна етнічність, буттєвість її мови, національна самосвідомість перестали бути соціальною чи психологічною проблемою. Іншими словами, чи не спостерігаємо ми певну відсутність критичного ставлення української спільноти до самої себе або феномен «етнонарцисизму» масової некритичної свідомості.

Результати досліджень свідчать, що сучасна мовна ситуація в Україні далека від ідеальної [3]. Йдеться передовсім про те, що наявна тенденція певного розширення функціонального тла української мови, яка спирається на концепцію державотворчого, державоконсолідуючого потенціалу української мови, співіснує з тенденцією розмивання цього процесу, панування в суспільстві думки про вторинність утвердження пріоритетності української мови в усіх сферах суспільного життя. І це при тому, що русифікація України не лише триває, а й сягла такої глибини, що загрожує самому існуванню української нації як рівноцінної серед націй світу. Уражені всі ознаки національної ідентичності: мова, культура, ментальність. На Сході і Півдні України ці деформації сильніші, ніж в інших регіонах. Ситуація невизначеності національної ідентичності, дуалізму дуже небезпечна для існування дер-

жави, оскільки головним її опертям є національний патріотизм, який своїм корінням сягає саме мови.

Сьогодні, коли Україна перебуває у центрі глибокої глобалізаційної трансформації, з характерним для неї різноманіттям парадигм розвитку, саме проблема мови є вирішальною для майбутньої долі української культури та української нації взагалі.

Створення необхідних умов для того, щоб мова відіграла роль «цементуючої» бази консолідації нації, передбачає обов'язкове врахування того, що в Україні з її особливим культурним і геополітичним становищем завжди функціонувало декілька мов. Була церковно-слов'янська, українська мова, була латинь (яку в школах навіть вивчали), була «руська» мова – якою говорив і писав Г. Сковорода, тобто українська «книжна мова», і була російська і польська мови. Немонолітність України в цивілізаційному відношенні – одна її частина жила в умовах Австро-Угорщини (це майже чистий Захід), частина в євразійському просторі, а ще частина, власне, під формами східної деспотії у вигляді Російської імперії, яка проводила політику стосовно України саме в цьому ключі, дає підстави стверджувати, що цим частинам України властиві культурні генокоди, які відрізняються певними регіональними відмінностями.

На думку відомого американського політолога, директора інституту стратегічних досліджень при Гарвардському університеті С. Гантінгтона, саме культурні генокоди визначають особливості тої чи іншої цивілізації, зіткнення між якими поступово стає домінуючим фактором світової політики [4]. Проблема цивілізаційної ідентифікації (коду) надзвичайно важлива для України, а тому визначення її цивілізаційного статусу, геополітичного становища і внутрішніх можливостей, перспектив подальшого прогресу виступає нагальним питанням сьогодення. Неувага до цих проблем призводить до збочень національної політики практично у всіх її формах виявлення, зокрема, мовній. Оскільки територія України не виходить за межі етнічних українських земель, де ще не так давно

(в історичному вимірі) домінували українська мова, культурні традиції, православна віра, ментальність, тобто головні ознаки української національної ідентичності, можна припустити, що виважене «мовне» подолання результатів колонізаторської політики тих імперій, до складу яких входили українські етнічні землі, є абсолютно реальним завданням.

Логіка вирішення мовного питання в Україні має максимально акумулювати накопичений світовий досвід, але водночас це має бути наш суто національний, український мовний проект. Складний за своїм змістом системний процес повернення українській мові пануючого становища може стати успішним, якщо він перейде із суто спонтанного розвитку в суспільно регульоване русло. Для цього необхідно, щоб цей процес, по-перше, спирався на попередньо сформовані об'єктивні передумови, по-друге, здійснювався еволюційно (поетапно), по-третє – реалізувався без будь-яких проявів радикально насильницького, чиновницько бездумного насаджування мови. І це, незважаючи на те, що ми живемо в Україні й її щонайприродніша мовна аура – українська.

З історії минулого тисячоліття людство зробило два головні висновки: перший – основним у нашому житті є людський капітал, людина, особистість, другий – всяке застосування сили, в яких би інтересах воно не вживалося, породжує більше зло, ніж те, на яке воно було спрямоване. Язичницькому суспільству можна нав'язати монотеїзм, а середньовічній свідомості буржуазні цінності. Якщо ж суспільство не має внутрішніх передумов для прийняття тих чи інших ідей, то останні загинуть. Суспільство має дозріти, люди мають навчитися ставитися з довірою до проголошених державою цінностей. В умовах гострих політичних протистоянь, що стали невід'ємною прикметою України останніх років, важливо хоча б на деякий час відмовитися від застосування якихось гострих політичних, правових або інших акцій стосовно мовного питання.

Попередній період, якщо не опускатися до буденної свідомості і не заперечувати очевидне, незважаючи на цілком природну неоднозначність його оцінок, залишив помітний слід у підвищенні статусу й ролі державної мови. Водночас у нас немає підстав стверджувати, що повністю розв'язана проблема створення всіх об'єктивних передумов поетапного поглиблення процесу надання українській мові адекватного їй місця і ролі в суспільстві. За відсутності ж цих передумов зусилля, спрямовані на покращення ситуації, що склалася, будуть позбавлені конструктивного змісту. Йдеться передовсім про брак осмисленої політики в царині державної мови. Основними сюжетами цієї політики, які переходять з одного часу в інший, є лише два. Перший сюжет – «мовні питання в країні вирішують не ті...». Другий – «люди, відповідальні за стан української мови в країні, роблять не те...». Така сюжетна недостатність мовної політики примітизує її, робить безваріантною та нетворчою, що призводить, врешті-решт, до придушення усіх раціональних починань. Як наслідок, переважає або постановка позачасових цілей, або відсутність стратегічного підходу, відмова від роботи на конкретно визначену перспективу. Як наслідок, немає ані наступництва, ані поступальності в розвитку, а отже, не стільки відсутність змін узагалі, скільки відсутність необхідних тут і зараз змін.

Потрібно також враховувати обмеженість дії економічного фактора, зокрема, фінансової підтримки у вирішенні розглядуваного питання. Навіть якщо припустити, що ця підтримка матиме оптимальний для наших господарських реалій характер, набуде справді державницьких рис, то і в цьому разі сподіватися на помітні зрушення не варто. Глибина та міцність морально-духовних перетворень, їхня динаміка в багатьох принципових аспектах визначається рівнем розвитку економіки, ступенем економічного розкріпачення особи. Беручи до уваги темпи розвитку нашої економіки, навіть включаючи бажаний сценарій «економічного дива», можна з впевненістю констатувати, що економічна складова вирішення нагальних

питань з проблем мови досить тривалий час ще залишатиметься недостатньо ефективною.

Системні перетворення в політиці й економіці, а за великим рахунком в усіх без винятку сферах суспільного буття, сьогодні постають чи не головною передумовою очікуваних зрушень у мовній сфері. Здійснення цих перетворень вимагає певного прориву реальності – вторгнення у свідомість мас і еліт розуміння необхідності внесення в національну міфологію (або «педагогіку духу», як визначав Гегель) нових виховних елементів і, передовсім, виробництво таких символів національного успіху, саме існування яких унеможлиблювалося б поза україномовним середовищем, поза здійсненням зросійщеними українцями внутрішньої мовної революції. Особливого значення в цьому плані набувають нові соціокультурні ідеї, здатні і адекватно виражати світові духовно-культурні зрушення, і одночасно розвивати модерні національні культурні форми, ті базові цінності, які слугують виробленню єдиної картини світу для всього населення країни, збереженню національної ідентичності. В Україні такі соціокультурні ідеї починають викристалізовуватися в поезії, музиці, галузях культури, пов'язаних з формуванням людських почуттів. Важливо ці ідеї не прогавити, зацікавити ними той суспільний загаль (передовсім молодь), якому конче потрібно відчувати себе на вістрі світових новаторських виявлень. Оскільки ж останні в нашому соціокультурному просторі виразно промовлятимуть українською мовою, то вона має всі підстави органічно вписатися в духовний портрет цієї просунутої особистості. Не мода на українськість, а внутрішня потреба в останній може виявитися тим прищепленим геном національного самовизначення, позбутися якого буде неможливо без руйнування власної душі, особистісного «Я».

Отже, йдеться про зміну загального психологічного клімату в країні не через суворі приписи державних декретів, а через обережні кроки, що плекають те українське, яке насичує душі людей новими світоглядними смислами. Звичайно, такий процес важко форсувати, він довготривалий, але наслідки його можуть виявитися незворотними,

оскільки відбуватиметься він не на рівні державницького тиску, а на рівні внутрішніх духовно-моральних зрушень особистості, для якої значення української мови не обмежуватиметься її привабливим іміджем або вищезгаданою модою на українське, яка, як і будь-яка мода, є мінливою.

Радикальне розширення бази української мови, повернення їй функціональної повноти, мабуть, відбудеться тоді, коли створиться критична маса таких людей, для яких проблема подолання такого дефіциту нашої свідомості, як національний нігілізм та почуття меншовартості, назавжди втратить свою актуальність. Основним соціальним носієм демократичної культури, що ґрунтується на конкретно-історичних національних засадах, вважається середній клас, в умовах відсутності якого демократія реалізується у спотворених формах. У цьому випадку парламент, партії та преса з механізмів демократії перетворюються на інструменти популізму та реалізації бюрократичних інтересів, які аж ніяк не збігаються з інтересами духовно-культурного відродження нації. Критичною масою середнього класу, яка забезпечує його реальний вплив на політичні та соціально-економічні процеси, прийнято вважати не менш як половину дієздатного населення. В останні роки в Україні частка середнього класу зросла до 20 відсотків, що, з одного боку, є приводом для певного оптимізму, а з іншого – для розуміння складності тих завдань, які ще потрібно вирішити найближчим часом.

Виробництво нових символів національного духу та їхнє затвердження в моральній свідомості української спільноти є невіддільним від розв'язання проблеми подолання інформаційного дефіциту та низької культурної комунікації між регіонами. Цьому має сприяти так званий «ефект демонстрації» (зокрема, зразків національно-державних підходів до розв'язання проблем сьогодення), який в умовах посилення ролі інформаційних потоків у формуванні масової свідомості може відіграти роль локомотива українізації окремих регіонів, зменшуючи залежність останніх від наявності відповідних економічних і соціально-духовних передумов. Як наслідок, місцеве

населення позбувається можливості вільно, без перешкод засвоювати й орієнтуватися на національні політичні, економічні й духовні стандарти. Натомість продовжується процес руйнування та знищення тих пагонів національного духу, які протистоять архаїчним імперським цінностям сусіда-збирача земель. Ідеться, зокрема, про наявну між Україною і Росією нееквівалентність інформаційного обліку, яка призводить не тільки до підтримання у населення досить високого рівня песимізму щодо майбутнього українського суспільства, але й загрожує самій мовно-знаковій системі українців. Пошук шляхів подолання залежності держави від зовнішнього інформаційно-ідеологічного тиску, ефективного захисту власного інформаційного простору постає чи не найнагальнішою проблемою сьогодення.

Без вирішення цих завдань фактично унеможливується формування єдиної політичної нації як гаранта відродження титульної державотворчої нації з властивими їй мовою, моральними та життєвоціннісними орієнтаціями. Одним з результатів відсутності в Україні політичної нації є конфронтація категорій населення залежно навіть не від їхньої мовної належності, а від їхньої політичної культури і, як наслідок, брак глибоко вкоріненого національного усвідомлення громадянської відповідальності, без якої ані мовна, ані будь-яка інша проблема подальшого духовного поступу народу не може бути розв'язаною. Зокрема, неможливо досягти масового усвідомлення належності до однієї мовно-культурної спільноти, що є запорукою політичної стабільності національної держави, зміцнення її єдності, цілісності. Світовий досвід показує, що саме зазначена відповідальність робить мовно-культурний фактор, точніше, мовне й культурне самоутвердження, органічною складовою світоглядних засад сучасного громадянина, однією з найважливіших структур «програмного забезпечення» суспільства. Поза цією відповідальністю 10-та стаття Конституції про утвердження української мови як державної і надалі залишатиметься переважно на папері.

1. Кононенко П.П. Про поданий депутатом Верховної Ради України О.О.Морозом проект Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про мови в Українській РСР» // Українознавство. – 2005. – Число 1. – С. 128.

2. Кримський С. Фортеця української духовності // День. – 2005. – 22 жовтня.

3. Граб С. Від зелодства до іродіанства? Або як нам організувати інформаційний простір // Дзеркало тижня. – 2005. – 12 листопада.

4. Хантінгтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. – М., 2003.